

УДК 72.025.4

канд. техн. наук Орленко М.І.,
Корпорація «Укрреставрація», м. Київ

ОГЛЯД ІСТОРІЇ МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТІРЯ

Описано історію головної святині східного православ'я – Михайлівського Золотоверхого монастиря.

Ключові слова: історія, Михайлівський Золотоверхий монастир, архітектура.

Актуальність дослідження пов'язана з проблемою відродження історичної пам'яті нації. Охорона та реставрація нашої духовної та культурної спадщини і збереження її для майбутніх поколінь, відродження знищених святинь – це одна з найскладніших морально-етичних проблем сьогодення.

Наукова новизна дослідження полягає в представленні в комплексному вигляді всієї історії видатних пам'яток (в даному випадку – на прикладі Михайлівського Золотоверхого собору) – від історії будівництва в давні часи до відтворення руками наших сучасників.

Михайлівський Золотоверхий монастир, з якого розпочалося відродження духовних і культурних святинь нації, в усі часи займав в житті не лише Києва і України, а й усього православного світу особливе місце. Збудований в 1108-1113 роках князем Святополком Ізяславичем в “вотчому” Дмитрівському монастирі, Михайлівський Золотоверхий монастир був присвячений покровителю Києва Архистратигу Михаїлу – небесному воїну, який допоміг русичам у вирішальній битві з ворогами-половцями в 1113 році [3,4].

Літописні свідчення про споруди на пагорбі з попередньою назвою “Михайлівська гора” починаються з середини XI століття. Перші згадки про Михайлівський Золотоверхий монастир знаходяться в “Повести временних лет”, де згадка про нього датована 1051 роком [3,4]. Зокрема, в літописі повідомляється, що це був існуючий на той час Дмитрівський монастир, заснований князем Ізяславом, який в хрещенні отримав ім'я Дмитрій. Саме в Дмитрівському монастирі 5 грудня 1087 року було поховано сина Ізяслава Ярополка Петра в “церкве святого апостола Петра юже бо сам начал здати”. З цього випливає, що на той період в монастирі вже існувала ще одна церква, святого Петра. Нова доба в історії монастиря на цьому святому місці розпочалася в 1108 року, із закладенням князем Святополком (Михаїлом) нового храму в ім'я Архистратига Михаїла. Ймовірно, храми св.Димитрія і

св.Петра загинули під час татарської навали, оскільки в подальших джерелах згадок про них немає. Натомість за часів панування в Києві Великого князівства Литовського Дмитрівський монастир вже називався Михайлівським – за назвою головного свого храму. Це зафіксовано документом 1398 року. З початку XIII століття в монастирі знаходилася його головна святиня – мощі святої великомучениці Варвари [3,4].

Свідчення про забудову території знайдені при будівництві і розкопках у XVI-XIX ст., коли були відкриті залишки старовинних цегляних підмурків, вік деяких з них датований XI ст.

Михайлівський Золотоверхий собор зводився в 1108-1113 роках. Спочатку це була трьохнавна трьохапсидна шестистовпна хрестовокупольна споруда. Центральна баня спиралася на чотири самостійні стовпи, які утворювали у плані прямокутник. З південного боку прилучалась хрещальня у вигляді мініатюрного чотирьохстовпного трьохапсидного храму. Із західної сторони в інтер'єрі собору розташовувались П-подібні в плані хори, огорожені шиферними плитами. На хори вели кам'яні сходи. Підлога собору у давнину була виготовлена із червоних шиферних плит, інкрустованих смальтою. В оформленні інтер'єру використовувались мармурові колони. Під час татаро-монгольської навали храм не був зруйнований.

Свідоцтво про перебудову собору до початку XVII ст. немає. До кінця XVI ст. храм завершувався одним визолоченим куполом. На початку XVII ст. собор мав вигляд древнього об'єму з трьома главами і двома невисокими прибудовами приділів з півночі і півдня.

В 1710-1715 роках на території Михайлівського монастиря розпочалося значне муроване будівництво, коли були збудовані кам'яна трапезна, трьохярусна дзвіниця та два великі соборні приділи. З півночі і півдня були прибудовані два нових об'єми на всю висоту храму, а сам собор став семибанним – древня частина була перекрита п'ятьма банями, а ще по одній бані було поставлено над кожним з приділів. Північна та південна стіни древньої частини були зруйновані та перероблені у вигляді великих арок.

Ці дії в поєднанні з тим, що фундаменти під приділи були закладені занадто неглибоко, призвели до того, що до початку 1740-х років приділи почали осідати. В вівтарній частині з'явилась тріщина, стіни, що відокремлювали храм від приділів, вкрились тріщинами і нахилились, головна баня розкрилася на чотири частини і загрожувала падінням, нові стіни приділів відійшли від стін головної частини.

Внаслідок невдалої прибудови приділів в 1740-х роках з'явилися ознаки аварійності собору, і його довелося укріплювати контрфорсами. Для зміцнення собору була використана конструкція з дванадцяти контрфорсів: по чотири з

заходу, півночі та півдня. Із заходу два контрфорси були виконані у вигляді прибудов, в одній з яких розташовувалися сходи на хори. З півночі та півдня використовувалися аркбутани, під якими були влаштовані одноповерхові приміщення. Увінчувався Михайлівський собор сімома золоченими грушоподібними банями барокового характеру.

В банях приділів перехід від арок та склепінь до барабанів був виконаний за допомогою спеціальних восьмикутних конструкцій.

В 1888 році було проведено калориферне опалення собору, що призвело до появи пізніших прибудов. Тоді ж відбулась заміна дерев'яних віконних рам на металеві. Калорифери встановлювалися у двох спеціальних камерах – біля входів до північного та південного приділів. З кожної камери були прокладені тунелі до північного і південного приділів. Як видно по рештах розкритих в ході археологічних розкопок фундаментів, в фундаментах були виконані прорізи для калориферних каналів.

Після того, як було виїнято ґрунт, вся площа підлоги собору була встелена цементом і залита вапном. На цій основі покладено чавунні плити попередньої підлоги, на них – дубові балки, а зверху – дубову паркетну підлогу. Для захисту церкви від холодного повітря у кожній з трьох (західна, північна, південна) дверей входу були споруджені кам'яні прибудови.

Основні будівельні роботи періоду кінця XIX-початку XX століть тривали на так званому “гостиному дворі”, де будується другий за розміром (після лаврського) готель при монастирі (будівництво тривало у 5 етапів протягом 1857-1907 років), протягом 1898-1902 років було зведено новий капітальний корпус Варваринського відділення братських келій. Ці споруди склали так звану фонову забудову монастиря.

В результаті реконструкції Михайлівського собору 1898 року виявили давньоруські фрески та мозаїки в інтер'єрі. Досьогодні в Софійському музеї експонується знаменита вітварна композиція “Євхаристія”. Окремі фрески і мозаїки після зняття зі стін опинились в музеях Москви і Петербурга.

В дореволюційні часи будівля собору підтримувалася у хорошому стані. Є свідчення, що в XIX столітті було здійснено переобладнання іконостасу, перезолочення куполів, поновлення храмового живопису.

Первісна дзвіниця була дерев'яною двоярусною з проїзними воротами в першому ярусі дзвонами в другому. Кам'яна дзвіниця була зведена в 1716-1719 роках на місці раніше розташованої в XVII ст. дерев'яної. Вона була трьохярусною, заввишки 49 м. В першому ярусі були розташовані в'їзні ворота, над якими були ніші для вікон. В цьому ж ярусі були приміщення для іконно-книжкової крамниці. Другий і третій яруси були квадратними в плані, мали вікна, а посередині другого ярусу проходила горизонтальна смуга з

хрестоподібними нішами. В третьому, останньому, ярусі попередньо розміщувався баштовий годинник, який в подальшому зіпсувався і не відновлювався. Дзвіниця завершувалася грушоподібною позолоченою банею. Для розміщення дзвонів використовувався другий ярус.

За даними 1884 року монастир мав 23 дзвони, з них найбільшими були два по 525 пудів (приблизно 8,6 тон) вагою кожний. В 1889 році були придбані ще три дзвони, один з них вагою 255 пудів (приблизно 4,2 тон).

Є свідчення, що при спорудженні дзвіниці використовувалась цегла з Юр'євої божниці в м. Острі.

Дзвіниця Михайлівського монастиря до 1930 року була найстарішою із дзвіниць Києва, що зберегла свій первісний вигляд. Вона була зруйнована разом із собором.

Попередньо огорожа монастиря була дерев'яною з частковим використанням стародавніх фортечних валів.

Зведення капітальної кам'яної стіни тривало протягом 1745-1760 років, за цей період була зведена міцна стіна з північної та західної сторін монастиря. У південній частині стіни знаходились основні входи в обитель – Святі ворота, що розташовувались в першому ярусі дзвіниці, та Економічні ворота поблизу трапезної церкви. Економічні ворота були розташовані під кутом до огорожі. Північна частина огорожі формувала провулок, який вів з Михайлівської площі до схилу гори. У цій частині стіни були ще одні ворота.

При спорудженні огорожі у 1758 році були виявлені залишки одного з древніх храмів домонгольського періоду. Існує думка, що частина матеріалу цієї споруди використана для спорудження стіни.

До наших часів збереглися залишки фундаментів частини стіни від колишнього монастирського готелю до трапезної, економічних воріт і ділянка стіни від втраченої дзвіниці до трапезної. Залишки конструкцій стін, що збереглися, були обстежені і відновлені.

Господарські льохи являють собою частину комплексу будівель для келарських палат, розташованих за трапезною та готельним корпусом. Льохи були збудовані у 1713 році. До них вели сходи з 20 сходинок, було передбачено 5 вентиляційних отворів. Льохи були кам'яні, вкриті дахом на дерев'яних кроквах для захисту від опадів. На схід від льохів розміщувались дерев'яні споруди для зберігання продуктів та приготування їжі. Найбільш значна з них – квасоварня - була побудована в 1872 році на кам'яному фундаменті. Вона мала довжину 21,3 м і з'єднувалася зі спеціальною льодовнею.

До останнього часу входи в льохи та вентиляційні отвори були засипані ґрунтом. При розкритті входу в льохи і візуальному їх обстеженні було визначено, що потрібно вирішити питання їх захисту і розробки

конструктивних рішень стін та склепінь, які б забезпечували їх стійкість до навантажень.

Колишній будинок співаків призначався для служок Михайлівського монастиря, які співали в хорі. Корпус зводився в декілька етапів. В 1758 році було зведено кам'яний об'єм, до якого в 1832 році прибудували одноповерховий об'єм з півдня, і над всією спорудою було зроблено спільну металеву покрівлю. Будинок став Г-подібним в плані. Поряд з ним зі сходу у 1873 році було споруджено дерев'яний зал для занять співом. В 1894 році над кам'яним будинком був збудований другий поверх, зроблена невелика двоповерхова прибудова з південного боку, весь фасад було оздоблено в цегляному стилі. Прибудова була влаштована на тому місці, де раніше була розташована восьмикутна в плані дерев'яна двохярусна каплиця над колодязем. На першому поверсі прибудови знаходились житлові приміщення, на другому – зал.

Будівля збереглася в первісному вигляді, використовувалася як житло і службові приміщення громадських організацій. За станом на період обстеження у лютому 1997 року будинок мав тріщини на фасаді по карнизах і перемичках, тріщини мали деформаційний характер.

Колишній Варваринський келійний корпус розташований біля північного кордону монастиря, з боку приділу Св.Варвари. Будівля, що збереглася до наших днів, була збудована на місці кам'яного будинку для братських келій, що будувався частинами у 1774-1775 і 1783-1786 роках. Над самостійними об'ємами у 1800-1807 роках була встановлена спільна покрівля. У 1898-1902 роках замість попереднього будинку було зведено новий двоповерховий з підвалом корпус Варваринського відділення братських келій.

На рівні заглибленого поверху вздовж північної стіни зроблений прямокутник, через який до вхідних дверей були перекинуті містки. Крім житлових приміщень, тут також розташовувалась монастирська бібліотека-читальня.

В радянські часи в будинку знаходились адміністративні приміщення, неодноразово відбувалось перепланування.

На місці дерев'яних келій в 1852 році було завершено будівництво кам'яного мурованого Михайлівського корпусу братських келій при дзвіниці. Це був двоповерховий будинок з підвалом і зниженим першим поверхом, вікна на першому поверсі були прямокутні, на другому – півциркульні. В келіях було передбачено 33 приміщення. Тривалий час будівля використовувалася як адміністративне приміщення церковних служб. Крім цих корпусів келій, на території Михайлівського монастиря були і інші приміщення для келій, але в 1917 році вони були знищені.

В 1857-1858 роках з південно-західної сторони від трапезної церкви на місці невеликих житлових приміщень для служителів монастиря почав будуватись кам'яний двоповерховий з підвалом монастирський готель, на першому поверсі якого знаходилося приміщення з гранчатою апсидою для церкви при готелі, невелика лікарня та кухня. На другому поверсі розміщувались житлові кімнати. В 1883 році до первісного корпусу готелю прибудували новий двоповерховий корпус, розташований перпендикулярно до існуючого з головним фасадом та входом, що виходили на "червону лінію" забудови вулиці Трьохсвятительської. В наш час вхід до будинку було перенесено на північний фасад, а старий вхід переобладнано під вікно.

В 1897 році було продовжено прибудову у східному напрямку. При цьому частина апсиди готельної церкви поглиналась стіною нового корпусу. У 1889-1890 роках тривало розширення готельної церкви. В 1903 році вглибині готельного корпусу з боку Володимирської гірки був зведений триповерховий з підвалом будинок, головний фасад якого виходив на "червону лінію" вулиці Трьохсвятительської. Ці будівлі завершили план готельного комплексу.

Усі готельні будівлі мали коридорне планування, більшість приміщень мала вигляд однокімнатних номерів. Приміщення готельного комплексу збереглися до нашого часу, однак ці приміщення суттєво переплановані з перекладкою частин стін, їх архітектурний вигляд постраждав, будівлі втратили частину декору.

Будинки готельного корпусу, крім корпусу збудованого 1883 року, були у радянські часи надбудовані кожний двома поверхами, причому надбудови виконані без врахування архітектурного стилю та конструктивних особливостей будівель. Зараз у них розташовуються різні установи та відомчі житлові приміщення. Технічний стан будівель не обстежувався.

Трапезна кам'яна церква в тому вигляді, який вона зберегла досьогодні, була зведена в 1713 році на південь від Михайлівського собору недалеко від фронту забудови вул. Трьохсвятительської.

Будівля трапезної складається із залу-трапезної з кухнею та підсобними приміщеннями, до яких зі сходу примикає церква з гранчатою апсидою. Споруда представляє собою поєднання різновисотних об'ємів, має грушовидну баню, високий дах з заломом. Фасади і вікна мають різноманітне оздоблення, стіни отиньковані і побілені. В цій же будівлі знаходилася монастирська кухня з кахельною плитою на три котли та хлібня. Спочатку покрівля трапезної була дерев'яна, в 1781 році її замінили на металеву. Під трапезною розташований льох.

Будівля трапезної неодноразово ремонтувалась і перебудовувалась. В 1904 році споруді було задано значних руйнувань внаслідок пожежі, після чого

її було поновлено. В 1976-1981 роках будівлю відреставрували, надавши при цьому покрівлі і бані первісного вигляду, а втрачені склепіння відновлено у залізобетоні.

Нині у приміщенні діючий храм конфесії.

В роки громадянської війни при обстрілі Києва храму було завдано руйнувань. В частину XII ст. влучило сім снарядів, найважчий удар прийшовся на склепіння церкви, де снаряд розбив одну з попружних арок, яка несла велику баню. Значна частина древнього мурування впала на підлогу і засипала всю середню частину храму.

В 1922 році монастир розформували. До 1930 року храм використовувався як сховище архівних матеріалів.

Михайлівський Золотоверхий монастир (собор, дзвіниця, частина муру з Економічною брамою) був зруйнований впродовж 1934-1937 років в зв'язку з рішенням перетворити Михайлівську площу на частину Урядового центру. Від усього ансамблю збереглася лише частина мурів, келійні корпуси та трапезна церква, а також частина мозаїк і фресок та горельєф Архістратиґа Михаїла з фронтона Михайлівського собору. Урядовий будинок на місці Михайлівського собору так і не був споруджений.

Висновки

1) Людство нарешті зрозуміло, що цивілізованість суспільства визначається не лише рівнем його науково-технічного розвитку, а й його ставленням до надбань минулих поколінь в сфері людського духовного життя. Саме тому проблема реставрації і відтворення пам'яток нашої духовної спадщини стала сьогодні загальносвітовою філософською проблемою.

На сьогоднішній день світова спільнота визнала цілий ряд міжнародних правових документів в галузі охорони та реставрації пам'яток, які є основою і обґрунтуванням для проведення реставраційних і консерваційних робіт. Вона виробила також кодекс етичних принципів охорони і реставрації пам'яток, ансамблів та визначних місць, який є складовим чинником підготовки фахівців пам'ятко охоронної галузі [1,2].

2) Значущість Михайлівського Золотоверхого собору не тільки для Києва, України, а й для усього східного православ'я визначило необхідність повернення з небуття цієї унікальної святині. На відтворенні зруйнованих святинь Києва фахівці корпорації "Укрреставрація" застосували кращі досягнення світового реставраційного досвіду, той багатий досвід, який корпорація здобувала на протязі свого існування.

Література

1. Алтухов А.С. Разработка проектов реставрации памятников архитектуры / А.С. Алтухов, В.И. Балдин // Методика реставрации памятников архитектуры: Пособие для архитекторов-реставраторов.– М.,1961. – С. 85-100.
2. Білецька О. Технологія виконання стінописів Михайлівського монастиря /О. Білецька, Ю. Коренюк, О. Семенов, Ю. Стріленко // Пам'ятки України. – 1999. - №1.– С. 35-39.
3. Закревский Н.Н. Описание Киева: вновь обработанное и значит.умнож.изд.с прил.рис. и черт. (в 2-х ч. / Н.Н. Закревский. – М.: Тип. Грачева и Ко, 1868. – 980 с.
4. Захарченко М.М. Киев теперь и прежде / М.М. Захарченко. – К.: Изд. С.В. Кульженко, 1888. – 290 с.
5. Орленко М.І. Успенський собор Києво-Печерської лаври: методичні засади і хронологія відтворення. Монографія до 70-ої річниці корпорації «Укреставрація». – К.: Фенікс, 2015. – 831 с.
6. Орленко М.І.

Аннотация:

Описана история главной святыни восточного православия – Михайловского Златоверхого монастыря.

Ключевые слова: история, Михайловский Златоверхий монастырь, архитектура.

Annotation

Were described the history of the main sanctuary of Eastern Orthodox – the St. Michael's Gold-domed Monastery.

Key words: history, St. Michael's Gold-domed Monastery, architecture.